

धर्म निरपेक्षताका नौ प्रश्न

ने

पालको सामाजिक वृत्त ००७ को आन्दोलन वरपरदेखि नै धर्म निरपेक्ष थियो । राज्यको तहमा भने जहिले पनि हिन्दु धर्मको पक्षपोषण भइरहयो । धर्म निरपेक्षताको चर्चा गरिरहँदा सामाजिक वृत्त र राज्यबीचको अन्तसंबन्ध र भेद दुवैवारे जानकार रहन जरुरी छ । पछिल्लो समय धर्म निरपेक्षता वरिपरि आएका धेरै टिप्पणीले राज्य र समाजलाई मिसमास बनाएका छन् । धर्म र राजनीतिबीच यस्तो मिसमासले निम्नस्थाएका अमानवीय दृष्टान्त संसारभारि धेरै छन् । यसवारे वेलैमा सजगता अपनाउदा वेस हुन्छ ।

नेपाली राज्यले धर्म निरपेक्षताको अभ्यास गर्न थालेको १२ वर्ष भयो । ०६३ जेठको संसदीय घोषणासँगै राज्य धर्मप्रति निरपेक्ष बन्ने यात्रा प्रारम्भ भएको हो । अन्तरिम सर्विद्यानसँगै त्यो यात्राले निरन्तरता पायो । ०७२ मा नेपालको सर्विद्यानले धर्म निरपेक्षतालाई कायमै राखेपछि, यसले अर्को उचाइ लियो । हिजो राज्यले हिन्दु धर्मको पक्षपोषण गर्दा जुन तह र तप्काले फाइदा लिइरहेका थिए, तिनीहरूलाई नेपाली राज्यको बदलिँदो मूल्य-मान्यताप्रति देखे जाएको छ । यस्तो तप्काको अग्रपक्तिमा हिजोका राजावादीहरू छन् । तर नेपाली कांग्रेसको भख्वैरै सम्पन्न महासमितिमा ठूलो हिस्साले हिन्दु धर्मलाई राजनीतिक मुद्दा बनायो । सम्भवतः हिजो राज्यले हिन्दु धर्मको पक्षपोषण गरिरहँदा फाइदा लिने लाममा यिनीहरू पनि थिए । धेरै कांग्रेसी अगुवालाई धर्म निरपेक्षताले लिएर आउने लोकतान्त्रिक मूल्य-मान्यताप्रति विश्वास रहेको देखिएन । त्यसैले कांग्रेसको ठूलो तप्का धर्मलाई राजनीतिक परिचालनको सामाजिक शक्ति बनाउन खोज्दै छ ।

धर्मको राजनीति अहिले आमवृत्तमा तातिएको छ । त्यसैले धर्म निरपेक्षताको पक्ष-विपक्षमा फेरि आवाज उठन थालेका छन् । लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा धर्मलाई राजनीतिक शक्तिको माध्यम बनाउने कर्म नितान्त पाखण्ड हो । राजनीति गर्ने सामाजिक धरातल गुमाएका वा अधिनायकवादको महत्वाकांक्षा बोकेका राजनीतिकर्मीले मात्र यस्तो पाखण्डमा विश्वास गर्न्छन् । धर्मसँगै गाँसिएर आउने राजनीतिक जालभैललाई ठस्याउन धर्म र राजनीतिको अन्योन्याधित सम्बन्धका अवयव केलाउनु जरुरी छ । यस्तो प्रयासले धेरै आधारभूत प्रश्न उभजाउँछन् ।

पहिलो, किन दक्षिणपन्थीहरू धर्मको सहारामा राजनीति गर्दछन् ? नेपालको इतिहासले भन्छ, पृथ्वीनारायण शाहलाई गोरखनाथले राष्ट्र निर्माण गर्ने आदेश दिए । वरदान पनि

भास्कर गौतम

दिए । त्यसैले उनले नेपाललाई हिन्दस्तान बनाउन चाहे । उनीपछि, सबैजसो शाह राजाले धर्मको आड लिनु स्वाभाविक भयो । जन्मदै राजा बन्ने 'भार्य' लिएर तिनीहरू जन्मेका थिए । त्यस्तो भार्य प्रत्येक राजालाई लाग्यो, ऊ अन्य जीवहरूभन्दा उच्च प्राणी हो । जगतका अन्य जीव तुच्छ हुन् । अधिर उच्च भएकाले नै त उसले जसलाई जन्म दियो, त्यो पनि राजा नै भयो । यस्तो भार्य जोकोहीसँग नहुने भएकाले भायवादमा राजाहरूलाई विश्वास हुनु स्वाभाविक हो । आफूमा दैवी गुण देख्नु भनै स्वाभाविक । त्यसैले राजाको राज्यमा धार्मिक अस्तित्वले महत्व पायो । राजा महेन्द्रलाई पनि त्यस्तै लाग्यो । उनले शासनको वैधानिकता 'भगवान्' बाट प्राप्त गरे, जनताबाट होइन । त्यसैले जननिर्वाचित सदनलाई विघटन गरे । राजकीय शैलीको दक्षिणपन्थकै लयमा कांग्रेसको ठूलो तप्का 'भगवान्बाट शासनको वैधता प्राप्त गर्दै' भन्नै छ ।

यही परिस्थितिले दोस्रो प्रश्नतरफ डोयाउँछ । के कांग्रेस लोकतान्त्रिक पद्धतिप्रति हार खाएर जनता होइन, ईश्वरको शरणमा जान खोजेको हो ? हिजो आफ्नो शक्ति सञ्चय गर्न दक्षिणपन्थले धर्मको सहारा लिन्यो । आज कांग्रेसी नेताहरू त्यही गर्न तम्साएका छन् । हिजो सत्ताभोगमा लीन दक्षिणपन्थले राजनीतिक मुदालाई आवरणको रूपमा प्रयोग गर्यो । उनीहरूले तर्क र विवेक गुमाए । यद्य निम्न्याए । युद्धद्वारा शक्ति सञ्चय गरे । जनतालाई आकर्षित गर्न होइन, बरु दबाएर राजन दैवी शक्ति' को उपयोग गरे । भख्वैरै कांग्रेसको महासमितिमा जजसते हिन्दु धर्मको पक्षमा हस्ताक्षर गरे, उनीहरूले गर्न खोजेको पनि यही हो । अर्थात, दैवी शक्तिको भरमा कांग्रेसको भविष्य भायवादमा खोजी गर्ने । राजाहरूलाई हिजो जस्तो छूट थियो, आज कांग्रेसी नेताहरूलाई त्यस्तो छूट छैन । राजालाई चुनावी प्रतिस्पर्धा नगर्ने सुविधा थियो । गोरखनाथ वा पशुपतिनाथले सपनामा आएर उनीहरूको रक्षा गर्ने आश्वासन दिएको कुरालाई जनगणमाफ तथ्य जसरी सुनाए पुर्यो । कांग्रेसीहरूले पनि ईश्वरले वरदान दिएको सपना देख्ने, जनताको मन जित्न मन्दिर धाउने र भायवादको आधारमा अर्को चुनाव जित्ने विश्वासमा छन् जस्तो देखिन्छ ।

कांग्रेसजनको ठूलो तप्कामा हिन्दु धर्मसे स्थान पाउनुपछाडि सरकारको पछिल्लो कार्यशैलीले ऊर्जा दियो । यसले तेसो प्रश्न जन्माउँछ । के सरकारको काम अन्य धर्मलाई ठाउँ दिएको बहानामा दलाली गर्नु हो ? नेपाली जनताले चुनावमार्फत नेकपा उम्मेदवारलाई सत्तामा धर्म प्रचारकका दलाल बनाउन पठाएका होइनन् । त्यस्तो प्रचारक नभएको

फ्रेंड्स

राजा महेन्द्रले शासनको वैधानिकता 'भगवान्' बाट प्राप्त गरे, जनताबाट होइन । त्यसैले जननिर्वाचित सदनलाई विघटन गरे । राजकीय शैलीको दक्षिणपन्थकै लयमा कांग्रेसको ठूलो तप्का 'भगवान्-बाट शासनको वैधता प्राप्त गर्नु' भन्दै छ ।

अवस्थामा कुनै धर्मविशेषलाई पक्षपोषण गर्न पनि चुनेका होइनन् । तथापि, राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारी सदैव राजकीय शैलीमा हिन्दू धर्मलाई मलजल गर्न तल्लीन छिन् । प्रधानमन्त्री केपी ओली भने अन्तर्राष्ट्रिय धार्मिक संस्थाको मतियारका रूपमा प्रस्तुत भइरहेका छन् । भखरै सम्पन्न एसिया प्यासिफिक सम्मेलनमा त्यस्तै देखियो । केही करोड द्वयको लोभमा पदको मर्यादा र राष्ट्रको गरिमाको ख्याल नगरी प्रधानमन्त्री नै धर्मान्तरणका संयोजकजस्तै प्रस्तुत भए । सरकारको यस्तो कर्मले जनगणमा सन्देहभन्दा आक्रोश पैदा गर्छ, जुन कालान्तरमा घातक हुन सक्छ ।

कांग्रेस र नेकपा नेताहरूको गतिविधिलाई उनीहरूको दलीय इतिहासले गिज्याइरहेको छ । यी दुवै दलको सामाजिक शक्तिको आधार पहिल्याउन चौथो प्रश्नतर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्छ । भारतीय महाद्वीपका अन्य देशको तुलनामा नेपाली समाजमा धर्म किन राजनीतिक परिचालनको हतियार बन्न सकेन? यसका पछाडि रहेका धेरै कारणको भेड पाउन समाजशास्त्रीय विश्लेषण आवश्यक छ । तर प्राचिक जगमा समेत यस्तो सवालको राजनीतिक पक्ष बुझन गहन काम भएको छैन । राजनीतिक वृत्तमा भने यस्तो वास्तविकताको ठूलो श्रेय बीपी कोइराला र पुष्पलालराई जान्छ । बीपी सदैव धार्मिक रुद्धिवादका आलोचक रहे । मरणोपरान्त आफ्नो १३ दिने कर्मकाण्ड नगर्न छोराहरूलाई आग्रह गरे । त्यस्तै, ००७ को आन्दोलनलाई मूल्यांकन गर्ने क्रममा पुष्पलालले लेखेका थिए, 'नेपाली जनआन्दोलन धार्मिक आवरणबाट मुक्त भयो र यसले राजनीतिक स्वरूप धारण गर्यो ।' पुष्पलालका अनुसार जनताले आफ्नो शक्ति र संघर्षमार्फत विजय हासिल गर्दा उनीहरूले 'आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्न कुनै दैवी शक्तिको भर परेनन् ।' त्यसैले ००७ को विजयसँगै शासकहरू मात्र परास्त भएनन्, जनआन्दोलनको सफलताले नेपाली राजनीतिलाई

धर्मबाट पनि मुक्त गर्यो । यी दुवै नेताको एउटा ध्येय राजनीतिक परिचालनबाट धर्मलाई पृथक राख्नु थियो । राजनीतिको यस्तो बलियो सामाजिक जगलाई अहिलेका कांग्रेसी नेताहरूले विथोल्न खोज्नु लोकतान्त्रिक मूल्य-मान्यतामाथिको प्रहार हो ।

नेपाली समाजमा विगत सात दशकको उदाहरणले पाँचौं प्रश्नतर्फ धकेल्छ । के नेपाली समाजमा पश्चिमका चर्चको तुलना गर्ने किसिमका संगठित मठमन्दिर थिए, जसको आधारमा पूर्ण नियन्त्रित किसिमको शासन हृस्यो ? सम्भवतः हृस्यैनयथा । पश्चिमा सन्दर्भमा सेक्युलरिज्म् (धर्म निरपेक्षता) मूलतः चर्च र राज्यबीच शक्ति सञ्चय गर्ने आपसी प्रतिस्पर्धाबाट जन्मियो । त्यसैले भनियो, 'धर्मलाई सत्ताभागवाट पूर्णतः अलग राख ।' यस्तो भनिरहँदा, सेक्युलरिस्टहरूले ईश्वरको मृत्युको धोषणा गरे, धर्मलाई अफिम भने, सत्ता संघर्षमा धर्मका एजेन्डालाई पूरै निषेध गर भने र विज्ञानका सामुन्ने धर्म परास्त भएको धोषणा गरे । उनीहरूले यस्तो भनिरहँदा पश्चिमा समाजमा राज्यले समाजमाथि पूर्णतः नियन्त्रण कायम राख्यै गयो । धेरै हदसम्म सफल पनि भयो । हाम्रो सन्दर्भ हिजो पनि त्यस्तो थिएन, जहाँ मठमन्दिरले संगठित रूपमा समाजमाथि पूर्ण नियन्त्रण कायम गरेको होस् । नेपाली समाजमा विद्यमान हिन्दू धर्मभित्र र इतरका धार्मिक विविधता त्यसको प्रमाण हुन् । आज पनि हाम्रो अवस्था पश्चिमाको जस्तो छैन । राज्यले पूर्णतः नियन्त्रण कायम गरेको छैन । पश्चिमा पूँजीवादिको पक्ष बलियो भएको समयमा नेपालजस्तो राज्यमा स्वतन्त्रता र लोकतन्त्रको खोजी रहेकाले बाह्य शक्ति-सम्बन्धको ठूलो प्रभाव रह्यो । त्यो अद्यापि छ । त्यसैले राज्य आफै कमजोर छ । दलाल पूँजीवादीले राज्यको सर्वोपरि स्वार्थलाई प्रभावित गर्दै त्यसलाई कमजोर बनाएका छन् । यही कारण सेक्युलरिज्मको पश्चिमा अवधारणा नेपाली सन्दर्भमा त्यति उपभोगी हैनैन । यहाँ धर्म निरपेक्षले

आवरण टिप्पणी

हेर्ने जीवन र जगत्को जटिलता भिन्न छ ।

यो भनिरहेदा नेपाली राज्यमाथि हिन्दु धर्मको प्रभाव थिएन भन्ने अर्थ नलागोस । प्रभाव अद्यापि छ । त्यसैले अहिलेको सबैभन्दा पेचिलो सबाल छैटौं प्रश्न हो । हिन्दु धर्मको प्रभावशाली विगतबाट निकाल्दै नेपाली राज्यलाई कसरी धर्म निरपेक्ष बनाउने ? लामो समय हिन्दु धर्मको सांस्कारिक मान्यताले शासकीय पद्धतिमा जरा गाडेको छ । शासनसत्ताबाट धार्मिक पकड कमजोर हुन लामो समय लाग्छ । तथापि, यो पश्चिमा मुलुकमा भन्दा छिटो हुन सक्छ । पश्चिमा समाजमा चर्चको एकाधिकारपूर्ण शासनको अन्त्य भएपछि आधुनिक राज्यले एकाधिकार स्थापित गर्दै लग्यो । भनिन्छ, फ्रान्सेली क्रान्तिपछि धर्म शासनको आधार बनेन । धर्म राजनीतिबाट पूर्ण अलग भयो । फ्रान्सेली राजनीतिमा सेकुलरिजम् स्थापित भयो । तर वास्तविकता त्यति सरल छैन । फ्रान्समा सन् १७८९ मा धर्मलाई राजनीतिबाट विस्थापित गर्ने पहिलो प्रयास भएको करिव १ सय १६ वर्षपछि, मात्र राज्यबाट धर्मको प्रभावलाई निस्तेज तुल्याइयो । यो ड्रेफस अफेयर्स नामबाट चार्चित छ । अझ पनि कहिले बुर्का विवाद त कहिले पौडी पहिरनको विवादसँगै फ्रान्सेली राज्यले आफ्नो धार्मिक रंग देखाइरहन्छ । त्यसैले धर्म संस्कारलाई राज्यबाट अलग गर्न समय लाग्छ । नेपालको विविधतासँगै यहाँ पनि धर्म निरपेक्षताले आफ्नै किसिमको समय लिन्छ ।

पश्चिमा शैलीमा बुझियो भने धर्म र राजनीतीबीच ३६ को आङ्कडा छ । नकारातक रूपमा हेर्दा मात्र त्यस्तो देखिने हो, वास्तविकता त्यो होइन । धर्म निरपेक्षताले केही आधारभूत लोकतान्त्रिक मूल्य-मान्यता बोकेको छ । तीमध्ये तीन अन्योन्याश्रित अवयवलाई आत्मसात गर्न अत्यावश्यक छ । ती हुन्- विज्ञान, शिक्षा र विविधताको स्वीकार्यता । राजनीतिदेखि हाच्चिकने धेरै विविधताको स्वीकार्यतालाई सामाजिक सहनशीलता भन्छन् । तर सामाजिक विविधता कुनै अर्को पक्षले सहने कुरा होइन । विभिन्न समूह पृथक हुनुको अस्तित्वलाई आत्मसात गर्ने कुरा हो ।

धर्म निरपेक्षताको मूल्य-मान्यतासँग विज्ञान गहिरोसँग जोडिएको छ । यसले सातौं प्रश्नतर्फ धकेल्दै । के जतिजाति विज्ञानको प्रभाव विस्तार हुन्दै जान्छ, उतिउति धर्मको शासकीय प्रभाव कमजोर हुन्दै जाने हो ? आधुनिक विज्ञानको उदय भइहेको पहिलो ऐतिहासिक कालखण्ड त्यस्तै देखियो । तर विस्तारै के थाहा भयो भने विज्ञानले धर्मलाई निस्तेज वा निषेध गर्ने होइन । भाग्य र अन्यविश्वासमाथि प्रश्न गर्ने हो । कुनै अलाकिक आस्थामा नभएर तर्क र प्रमाणमा विज्ञानले विश्वास गर्दै । प्रमाणित ज्ञानले धर्म होइन, धर्म वरिपरि रचिएको ज्ञान र पाखण्डमाथि प्रश्न गर्ने आधार दिन्छ । यसरी धार्मिक सत्यलाई अस्वीकार गर्दा प्रमाणित ज्ञानको आधारमा स्थापित सत्यलाई स्वीकार गरिन्छ । अर्थात, तर्क र विवेकको धर्मले प्राथमिकता पाउँछ । त्यसैले धर्म निरपेक्षताको जग तर्कमा छ । यही मान्यताले राजनीतिमा समेत दैवी शक्तिको आधारमा शासन गर्ने पद्धतिलाई प्रश्न गयो । शासनको वैधानिकता जनताको विवेकमा निहित हुन्छ भन्यो । राजनीतिको लक्ष्य जनसुखी कार्यक्रमबीच प्रतिस्पर्धा गर्नु हो भन्यो ।

राजनीति गर्न शिक्षाले त्याउने सशक्तीकरणमा भर पर्दा आठौं प्रश्न जन्मन्छ । के शिक्षामा प्रगति भएर मानवीय जीवनको गुणस्तर सुधूदै गएपछि धर्मको पकड समाजमा कमजोर हुन्छ ? शिक्षा र

जजसले धर्म निरपेक्षता

जनआन्दोलनको माग थिएन भनिरहेका छन्, उनीहरूले एकल जातिविशेषको प्रभुत्व कायम राख्ने पञ्चायतकालीन अभीष्ट पूरा गर्न खोजेका छन् । लोकतान्त्रिक मूल्य-मान्यताबारे न हिजो उनीहरूलाई केही चासो थियो, न त आज नै ।

धर्मको आङ्कडा सरल रेखामा हिँडैन । समाज शिक्षित हुदैमा धार्मिक कार्यमा हास आउने होइन । सन् २०१७ को 'युरोपारोमिटर सर्वेक्षण' मा सूचीकृत १२ युरोपेली मूल्य-मान्यतामध्ये धर्मलाई एउटा मानिएको थियो । धेरै युरोपेली राष्ट्रका वासिन्दामध्ये दस प्रतिशतभन्दा कमले मात्र धर्मलाई उनीहरूको महत्वपूर्ण मूल्य-मान्यतामध्ये एक माने । धर्मलाई ठाउँ दिने व्यक्तिले अन्य मूल्य-मान्यतालाई अग्रस्थानमा राखेका थिए । प्रत्येक युरोपेली राष्ट्रमा शान्ति, मानवीय जीवनप्रतिको सम्मान र मानव अधिकारलाई अधिकांशले आफ्नो महत्वपूर्ण निजी मूल्य-मान्यता ठहन्याए । तर त्यही सर्वेक्षणमा युरोपेली राष्ट्रहरूमा केवल १७ प्रतिशत मानिसले मात्र आफूलाई नास्तिक माने । उनीहरू परम्परागत रूपमा धार्मिक नहुन सक्छन् । तर शिक्षित भएकै कारण भगवान्प्रतिको उनीहरूको आस्था पूर्णतः निमिट्यान भएको पनि छैन ।

सत्ताको बागडोर पर्हल्यैदेखि समातेका वर्चश्वशालीलाई अरु कुनै समुदाय सत्ताको बागडोरमा स्थापित भएको स्वीकार्य हुन्दैन । यसले नवौं प्रश्नतर्फ लैजान्छ । कुनै एक धर्मविशेषको पक्षपोषण गर्ने राज्यमा के अन्य धर्म-संस्कृतिको उचित प्रतिनिधित्व हुन सक्छ ? यो प्रश्न नेपाली समाजमा शताब्दीौदेखि वसोवास गरिरहेका मुसलमानलाई सोधियो भने उनीहरूको उत्तर यस्तो हुन्छ, 'हामीलाई त त्यस्तो लाग्दैन । तर त्यस्तो लाग्दैन भनेर बोल्ने हामो आवाज पनि दिवाएको छ ।' धर्मको आडमा शासनमाथि वर्चश्व कायम भएको राज्यमा मूलतः फरक पहिचान र संस्कारमाथि प्रहार हुन्छ । नेपालमा पनि शताब्दीौसम्म त्यस्तै भयो । कुनै जातिविशेषको धर्म र संस्कृतिको अस्तित्वलाई पाखा लगाउदै हिन्दु धर्मको मलजल गयो । तर धर्म निरपेक्षतासँगै सामाजिक विविधताले कम्तीमा खुलेर बोल्ने मौका पाएको छ । धर्म निरपेक्षता सुनिश्चित भए सामाजिक विविधताले लोकतन्त्रलाई बलियो बनाउने सामर्थ्य बन्दै ।

त्यसैले जजसले धर्म निरपेक्षता जनआन्दोलनको माग थिएन भनिरहेका छन्, उनीहरूले एकल जातिविशेषको प्रभुत्व कायम राख्ने पञ्चायतकालीन अभीष्ट पूरा गर्न खोजेका छन् । लोकतान्त्रिक मूल्य-मान्यताबारे न हिजो उनीहरूलाई केही चासो थियो, न त आज नै । त्यसैले दिक्षणपन्थको विभिन्न रूपलाई चिन्ने र थप सावधान हुने समय आएको छ । [ने]